

**ВЪСТАНИЕ И РЕВОЛЮЦИЯ –
ЩРИХИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ПРОЗА
(XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)
И ПАМЕТТА ЗА ЦОЛО ТОДОРОВ**

Рая Заимова

*Институт за балканистика с център по тракология,
Българска академия на науките, България*

**UPRISING AND REVOLUTION —
NOTES FROM BULGARIAN PROSE
(19TH – EARLY 20TH CENTURY)
AND THE MEMORY OF TZOLO TODOROV**

Raia Zaimova

*Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria*

Abstract: The French Revolution (1789) changed mental attitudes and gave rise to the desire for liberty, fraternity, and equality. In Bulgarian political vocabulary, the foreign word “revolution” means “uprising.” Curiously, more than one Balkan revolt against Ottoman rule was planned to break out on a day of the Christian calendar. Usually, betrayals preceded the agreed date. The article focuses on the 1850 uprising in Belogradchik and the surrounding area, as well as on the memory of one of its main protagonists, Tzolo Todorov. Historical events reflected in Bulgarian prose during the second half of the 19th century are traced as well. Moreover, attention is paid to a newly discovered votive cross in the vicinity of Belogradchik that creates and testifies to a new memorable

relation between the rebellious events surrounding Salvation Day in 1850, Tzolo Todorov, and his wife's betrayal.

Keywords: Enlightenment, French Revolution, uprising, Nord-West Bulgaria, Belogradchik, Tzolo Todorov

При така поставената тема „Хайдутите и революционери – факти и фикции в миналото и днес“ се отличават два съществени елемента и процеса – хайдутството по време на Османския период и модерността, чийто полъх, най-вече от Френската революция (1789), променя менталните нагласи и желанието за свобода, братство, равенство, възможни в нова социална организация, наречена „република“. Наред с явлението хайдутство, което в същността си граничи с отмъщението и се отнася към социалната правда, в българския политически речник се оформя т. нар. „въстание“. Него определяме като събитие, бунт, характерен за петте века чужда власт през Османския период, акция срещу установената власт в търсене на нов социален или политически ред. Въпросната акция възприемаме като масова, реализирана от голяма група хора – за разлика от тази на хайдутите. На Балканите проникват идеите за свобода, които добиват съдържание на национални революции. Няма съмнение, че под влияние на Просвещението, по модела на Френската революция и тайните общества (масонските ложи) гърците първи организират своите акции или въстание, известно като Филики етерия (1821). В българска среда Георги С. Раковски подема концепциите за революция, без да я нарича с това название. В известния му план за освобождението на България от 1861 г. се казва: „Народий дух на всякъде е приготвен за въстание против Турков“ (Раковски 1925: 129–142). Смятайки хайдутството за начало и за формиране, върху което трябва да се градят четите, Раковски убеждава сънародниците си в правотата на идеите си и в актуалността на проекта за политическа свобода, възможен без чужда помощ и намеса. Азбучна истина е, че той се изявява като основоположник на националноосвободителното движение сред българите през XIX в.¹

¹ Базисното изследване по темата е това на Веселин Трайков „Георги Сава Раковски“ (Трайков 1974).

В този ред на мисли, подбрах примери от словесността в Българския XIX – началото на XX в., с които бих искала да очертая някои от тогавашните представи за въстание и причините за действия от страна на българите в Северозапада. Спирам се на 1850 г., когато избухва въстание в Белоградчишко, Кулско, Ловско и Видинско. Това е времето когато след революцията от 1848 г. унгарска емиграция начело с Лайош Кошут намира убежище най-напред във Видин. Престоят ѝ там е съвсем кратък (август – октомври 1849 г.), защото османските власти се опасяват от разпространение на бунтовни идеи за свобода, идващи откъм Запад. Затова емигрантите, произхождащи от аристокрацията до бедняшките съсловия, са съзнателно преместени във вътрешността на страната, далеч от крайдунавския град (Арато 2002). От друга страна, периодът 1848 – 1850 г. е изключително наситен със събития в Северозапада – кръстопътен район между сръбското и влашките княжества, където Русия има свои апетити и където отсъствието на чужд османски господар дава основание за различно мислене от това на поданиците на империята.

Тези събития с полъх от централна Европа и предопределени от ключовото място на Дунава са слабо застъпени, дори понякога отсъстват, в учебната литература. Научните изследвания отдавна отделят внимание на 1850 година и Северозапада, макар и до днес да отсъстват окончателни решения по някои въпроси (Митев 2011: 216–228). На паметна плоча в двора на Раковишкия манастир „Св. Троица“ (Видинска епархия) четем:

Тук през 1850 г. станаха представители на населението от Северозапада на България, които взеха решение за въстание срещу турските чиновници.

Раковишки манастир, паметна плоча за въстанието 1850. Източник Интернет: [https://bg.wikipedia.org/wiki/..._\(1850\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/..._(1850))

розападна България вземат решение за въставане срещу турските поробители“.

В онези Дунавски райони, които са далеч от престолнината на империята, решенията за реформи, взети в Цариград през 1839 г. (Танзимат), не намират приложение. Затова и Нишкото въстание в западните български земи, избухнало през 1841 г., отразява борбата за земя и данъчните злоупотреби в Турция (Димитров 2025; Бланки 2009: 9–11). Не по-различни са икономическите фактори за движението в Берковско, Пиротско, Белоградчишко, Ломско и околията. Местното българско население желае административна автономия и самоуправление. Регионът граничи със Сръбското княжество, на което се възлагат надежди за помощ и прилагане на Танзиматските реформи. Тамошните първенци, наречени „князе“ (кнезе), са първенци на нахийско, околийско ниво. Князе се срещат само в Сърбия и западните български земи.²

На тайното събрание в Раковишкия манастир се взема решение за обявяване на въстаническите действия на 1 юни 1850 г. в деня на Възнесение Христово, или Спасовден. Поради настъпило предателство събитията започват преди тази дата. Трябва да отбележа, че всички значими събития се обявяват по традиция на важен християнски празник. Той е знаков и паметен за всички прослойки от населението. Например бунтовните събития през пролетта на 1821 г. на гърците имат своя връх на 25 март 1821 г., когато митрополит Германос благославя знамето на гръцките бунтовници в Патра, където образуват местен орган на властта. Тогава се създава и митът, че борбата срещу османците е започнала на Благовещение (Данова, Христакудис 2003: 116–118). Знайно е, че Априлското въстание е предвидено за Великден, тогава 1 май 1876 г. Избухва на 20 април поради предателство на един от участниците в събранието на Оборище. Поради тази особеност може да се каже, че е идентично с Белоградчишкото. В случая Възнесение Христово (Спасовден или денят на Спасението) ни отвежда и към един от оброците в района на Белоградчик, местността Башовица, издигнат няколко години след потушаването на въстание-

² За аграрната система и нейните промени през османския период във Видинския вилает и Сърбия, вж. обстояния анализ на (Димитров 1972: 5–37).

то. Но нека най-напред отгърнем запаметените словесни събития от втората половина на XIX в. за въстанието и неговите главни герои.

В подробния разказ на краеведа Димитър Маринов, публикуван през 1890 г., се казва, че едни от водачите – Цоло Тодоров, Вълчо и др., са арестувани и посечени още преди обсадата на Белоградчик. За тях и за останалите участници се дават подробни биографични сведения. Сръбските власти, които до момента смятали бунтовниците за полезни в извесни ходове, започнали да връщат бежанците от пограничните райони. В целия Видински окръг спахийските имуществва били запалени. След поражението на въстанието български делегати се отправили до чуждите консули във Видин и до великия везир в Цариград. Същите поднесли молба с искания за ликвидиране на спахилъците и раздаване на земя на българи, намаляване на данъците и злоупотребите с тях. За целта получили султански берат, който отнесли във Видин. Избраните и назначени баш-кнезове (кметове) започнали изпълнението на решенията по места: да се събират данъците от правителството и то да ги предава на спахиите. Не закъснели и оплакванията от тези действия и османските власти започнали със заплахи. Последвали нови гонения и наказания. През 1853 г. редица снажни мъже се включили в руската армия при Дунава и заедно с нея смятали да подпомогнат българите в отпочнатото дело за реализация на разписаните османски реформи (Манолова-Николова 2012: 132–144). Но при Калафат били разбити от доброволческа армия. Заключение на Димитър Маринов (1840–1946) е, че Турция едно говори пред Европа, а друго прави на своя територия. Емоционалният тон на краеведа, родом от този северозападен район, отразява запаметените събития от местни хора (Маринов 1890: 61–114) В следващите години (1911) разказът му се подема и допълва от друг местен краевед – Киро Панов, адвокат по професия (Панов 2010: 13–41).

С възрожденски патос Панов определя хайдутите като „фанатични борци, чието свободно отечество са били нашите балкани“, а Белоградчишкото въстание от 1850 г. като „искрица за пробуждане от турския гнет“. Авторът изпълнява решението на създадения комитет (1907), назован „1850 лето“ като издава малка книжка за отминалото събитие, за което трудно бил стъкмил сведенията, достигнали до него. При турското завоевание земите на земевладелците били стана-

ли спахилъци или господарски земи. Словесната картина на османския период издава патриотичните му подбуди и гордостта на българина от видинския край – възлово място и арена на много битки от миналото. Населението в този край страдало извънредно много от чуждите господари. По този повод Панов посвещава и няколко реда на хайдутите, „по-събудени мъже“, защитници на раята, но неефективни в действията си. От тях тръгва и разказът му за подбудите да се организира въстание.

За него предисторията на това събитие датира от 1848 г., когато трима белоградчишки първенци отишли на поклонение в Светогорските манастири. Там били срещнали брата на руския цар Александър II, комуто се оплакали от турското управление. Според тогавашната мълва царят имал готовност да помогне на хората от Белоградчик и околностите, но трябвало да има повод, т.е. да организират въстание и възбудят интереса на Русия за помощ.³ Така първенците се обърнали към баш-кнеза Цоло Тодоров (1800? – 1850) от Толовица, много почитан от българското население в каазата. След неговото съгласие за главен водач на въстанието били събрани хората в Раковишкия манастир и определени трите важни точки на нападение – Лом, Видин и Белоградчик. Започнало събиране на пари и оръжие. Сърбия изказала лъжовно своята подкрепа. Панов обяснява подробно поражението на въстаниците в Лом и Видин. Пред властите и видинския валия Али Риза паша главатарите представили събитията като борба срещу „пакостите на турското население“, а не като освобождение от „турско иго“, с цел да получат смекчение. За депутацията в имперската престолнина и последствията от въстанието Панов се основава до голяма степен на текста на Димитър Маринов. Той дава допълнително сведения за получените берати на наследниците на загиналите през 1850 г.

³ За намесата на Русия в събитията от 1848–1850 г., за предрешените руски офицери, участници в белоградчишките сражения, и сръбските агенти сред българските села вж. сравнителния анализ за чуждите консули в Цариград и Букурещ на Н. Манолова-Николова (Манолова-Николова 2021: 132–144). Мотивът за намесата на Русия се среща и в повестта на Красимир Панов, внук на Киро Панов: „Сияние над северозапад“ (Панов 1987).

СПОМЕНЪТ ЗА ЦОЛО ТОДОРОВ ДНЕС

Реално въстанието избухва един ден предварително. Тогава, според Кири Панов, Цоло Тодоров и останалите ръководители са заловени благодарение на предателството на Цоловата жена Стойна, която се била похвалила пред стражаря Хрустем, че царството им скоро ще падне. (Панов 2010: 27)

Не е за пренебрегване и виждането на Димитър Маринов:

Дедо Цоло – кнезът имал жена повторка, с която не бил толкова добре; по причина на нейното не дотам вярно съпружеско поведение много често била бяхтана. Тя имала любовни сношения с някой си турчин, и това много пъти е било хващано (Маринов 1890: 61–114).

В историческите изследвания съществуват две противоположни становища: Страшимир Димитров и някои други автори отхвърлят предателството на Стойна като несъстоятелно и смятат тази „приказка“ за създадена от османските власти за сплашване на българското население. Научната дискуссия по темата не е стихнала, тъй като липсват доказателства (Митев 2011: 224–225).

Мълвата за деянието на Стойна продължава да вирее и днес сред наследниците на Цоло Тодоров. Изобщо споменът за него като главатар на въстанието и борбена личност подхранва местното самочувствие. Известно е, че той има сложна биография: роден е в село Белимел, но семейството се премества в село Тополовица; поради отмъщение на турчин, погубил негов брат, Цоло избягва в Сърбия; за кратко време е женен, но овдовява с един син; след години се завръща в Тополовица, където става овчар; произведен е за „баш-кнеза“ на

Тополовица и околните села; едър земевладелец с висока позиция във видинския санджак. Задомява се в Белоградчик. Наскоро местната управа

Автор на снимката
Светла Антова

в града постави плоча на дома му. Прекарва последните години от живота си там и в околностите.

Към неговото житие трябва да се прибави и паметта за обитаваната от него къща в близката местност Башовица. Тази памет е останала маргинална или по-скоро неизвестна за изследователите, отразяващи събитията от онези времена. Днес тя подхранва националната гордост у местните жители и роднини на Цоло.

Паметна плоча до къщата на Цоло Тодоров, м. Башовица (личен архив на авторката)

Неотдавна пътищата ме отведоха до лозята в споменатата местност, където, полегнал на синора, в храстите се намира оброчен кръст, където четем „на лозе“. Издигането му на кръстопът посочва сакрална граница между човека и природата и необходимостта от умилостивяване на непознатото, прогонване на Злото.

Къщата на Цоло Тодоров в м. Башовица (личен архив на авторката)

Въпросната къща на Цоло Тодоров в местността Башовица се намира недалеч от оброка. От разговорите с неговия праправнук Иван, живеещ в лозята през летния период, беше установена запазена родова памет и самочувствие на оставена значима следа в историята: Цоло имал двама братя, единствен син на име Иван от първата си съпруга, рано починала; говори се, че бездетната му съпруга (на име Сребра или Стойна) имала турчин за любовник и на него издала заговора за въстанието – упоменат стереотип още от времето на краеведите Маринов и Панов. Същият мотив се среща и в романа на Владимир Зарев „Лето 1850“ (1988),⁴ където се поставя въпросът за предателството като памет и се привежда примерът с Юда и разпнатия Исус. Към познатия стереотип, споменат по-горе, се прибавя желанието на Цоло да погуби жена си, вероятно по причина на изневярата. Имала „циганска хубост и неверни очи“, т.е. все характеристики, навеждащи към нещо нечисто и коварно (Зарев 2019: 238–240).

Примери за злосторници от нежен пол можем да открием в историята от най-древни времена. Като че ли ролята на жената в ключови събития от реалния живот идва да напомни за Ева от библейския разказ за райската градина. Изневярата е универсална категория, тя създава обрат в начертани процеси, внася безредие и зло, противно на добрите намерения и Божията любов. В други бунтовни събития, датиращи от предходни години, могат да се открият подобни действия, нарушили очертаните „мъжки времена“. Такъв пример може да се намери в периода на Френската революция (1789): Шарлот Корде е закърмена с творчеството на Монтескьо и Русо, привърженичка на конституционните идеи; надява се, че кралят и Народното събрание ще успеят да проведат реформи, но в същото време е разочарована от кървавия революционен подем; решава да убие Жан-Пол Марат, един от главните вдъхновители на революционния терор на лявото крило на якобинците; Шарлот Корде е потресена от репресиите срещу монархистите и смъртта на Луи XVI; затова и убива Марат в банята му; фигурата ѝ става синоним на „богинята на отмъщението“.

⁴ В не едно произведение на българската литература са претворени образи на чужденки или на жени, произхождащи от небългарски етнос. В отделни случаи се проявяват като коварни, вж. (Аретов 2023).

Макар и в случая да нямаме среща с любовни авантюри, ролята на жената, оставила следа и възпята, изобразявана в редица произведения на изкуството, впечатлява с намесата си в съдбоносни събития.⁵ Както в българското въстание, така и във Френската революция няма преки свидетели на възловите моменти. Хорската приказка и създадената митология изграждат своеобразни образи на жени, чиито действия са впелетени в контекста на начертани и решителни политически промени. Случаят с Цоловата съпруга формира различен мотив за нейно задкулисно участие в бунтовни събития. За Стойна не се редуват стихове, нито се сътворяват визуални образи. Въстанието от 1850 г. не излиза на преден план в общонационалния разказ за антиосманската съпротива. Остава само горчивият спомен за коварното предателство...

Да се върнем на местността Башовица. От показаната семейна снимка на многобройната фамилия на Цоло на гроздобер в Башовица (1953–1954 г.) е явна непрекъснатата връзка с лозята и имотите им по тези места. Същият анкетиран, видимо на възраст около 80 години, имаше спомен за оброчен кръст „на лозе“. Но за състоял се там събор нямаше памет.

Оброкът от Башовица, датиращ от 1853 г., е посветен на Възнесението! И това не е случайно. Обвързването на исторически лица и събития с християнски празник „на лозе“ формира един общ стереотип – този на безправния българин, османски поданик, свързан със земята и лозята, който е останал верен на Христа и търси Спасението. Няколко ключови думи от оброка на Башовица оформят своеобразна картина на религиозните практики, подсилени от реално случили се събития през 50-те години в османския XIX век. В християнската ценностна система лозата е дървото на живота, а гроздето – надеждата за щастлив отвъден свят. Обвързването ѝ с Възнесението и очевидния отглас от въстанието стават израз на духовните потребности на местните хора. И още нещо: не едно балканско въстание срещу османската власт е замислено да избухне на ден от християнския календар и (не) случайно предателство предхожда уговорения ден. Видна е връзката

⁵ *Collective Biographies of Women. How Books Reshape Lives*: https://cbw.iath.virginia.edu/women_display.php?id=9060 – достъпно на 28.07.2025.

Оброк в памет на Ботев
(З. Тодорова, Посланията, с. 191)

с исторически събития в Белоградчик и околностите от средата на XIX в. с паметта за видния герой Цоло Тодоров и неговите съратници. На друго ниво на изследване можем да потърсим сходство с издигнат оброк (1882) близо до Козлодуй в памет на Христо Ботев и загиналите четници във Врачанския Балкан (Тодорова 2019: 191).

В тази посока на размисъл и за еволюцията на идеите трябва да се прибави за паралел и романът „Лето 1850“ на Владимир Зарев, където героите от Северозапада през средата на XIX в. са в центъра на повествованието. Историческите събития и въстанието са само фон, обвързването им със Словото заема важно място в дискурса, „защото Словото е не само споделяне и изповед в насието, но и незабрава. То е най-истинската и непоклатима национална памет“ (Зарев 2019; Нора 1997: 233 и сл.). Спомените от миналото остават да виреят в паметта на група хора (в случая от Северозапада) и като че ли стават неразделна част от сегашното. Словото и вечната дихотомия Добро – Зло, вплетена в народното християнство, лъкатушат през годините. Следите им откриваме и днес по онези места на паметта.

БИБЛИОГРАФИЯ

Арато, Дьорд. 2002 (съст., предг. и бележки) *От Карпатите до Балкана. Дневници и мемоари за България от унгарски емигранти, 1849–1850*. София, ИК „Огледало“, Унгарски културен институт. (Arato, Dyord. (sast., predg. i belezhki) *Ot Karpatite do Balkana. Dnevnitsi i memoari za Balgaria ot ungarski emigranti, 1849–1850*. Sofia, IK „Ogledalo“, Ungarski kulturen institut.)

Аретов, Николай. 2023. Бленувани и плашещи: чуждите жени и мъже в българската словесност от Дългия XIX век. София, Кралица Маб. (Aretov,

Nikolay. 2023. *Blenuwani i plasheshti: chuzhdite veni I mazhe w balgarskata slovesnost ot Dalgiya XIX vek*. Sofia, Kralitsa Mab).

Бланки, Жером-Адолф. 2025. *Пътуване из България през 1841 година*. Прев. от френски език Е. Райчева. Предг. Ив. Илчев. София, Колибри. (Blanki, Zherom-Adolf. 2025. *Patuvane iz Balgaria prez 1841 godina*. Prev. ot frenski ezik E. Raycheva. Predg. Iv. Ilchev. Sofia, Kolibri.)

Данова, Надя, Христакудис, Апостолопулус. 2003. *История на Нова Гърция*. София, Абагар пбблишинг. (Danova, Nadya, Hristadukis, Apostolopoulos. 2003. *Istoriya na Nova Gartsiya*. Sofia, Abagar publishing.)

Димитров, Георги Г. 2025. Нишкото въстание 1841 година (откъс от „Княжество България“). Пловдив, 1896. – *Белоградчишки ежедневен илюстрирован лист*, 24 март 2025, Достъпно на: <https://bvtoshev.wordpress.com/2025/03/24/%d0%bd%d0%b8%d1%88%d0%ba%d0%be%d1%82%d0%be-%d0%b2%d1%8a%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%b5-1841-%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b0-%d0%b3%d0%b5%d0%be%d1%80%d0%b3%d0%b8-%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8/> [прегледан 14.01.2026]. (Dimitrov, Georgi. G. 2025. Nishkoto vastanie 1841 godina (otkas ot “Knyazhestvo Balgariya”). Plovdiv 1896. – *Belogradchishki ezhedneven ilyustrovan list*, 24 mart. Dostapno na: <https://bvtoshev.wordpress.com/2025/03/24/%d0%bd%d0%b8%d1%88%d0%ba%d0%be%d1%82%d0%be-%d0%b2%d1%8a%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%b5-1841-%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b0-%d0%b3%d0%b5%d0%be%d1%80%d0%b3%d0%b8-%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8/> [pregledan 14.01.2026].)

Димитров, Страшимир. 1972. *Въстанието от 1850 г. в България*. София, БАН. (Dimitrov, Strashimir. 1972. *Vastanieto ot 1850 g. v Balgaria*. Sofia, BAN.)

Зарев, Владимир. 2019. *Лето 1850*. Роман. София, Хермес. (Zarev, Vladimir. 2019. *Leto 1850*. Roman. Sofia, Hermes.)

Манолова-Николова, Надя. 2012. Русия и българското въстание от 1850 г. В: *Сб. Историята, истината, историкът*. Юбилейно издание по случай 80-годишнината на проф. Николай Генчев. София, УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 132–144. (Manolova-Nikolova, Nadya. 2012. Rusiya i balgarskoto vastanie ot 1850 g. V: *Sb. Istoriyata, istinata, istorikat. Yubileyno izdanie po sluchay 80-godishninata na prof. Nikolay Genchev*. Sofia, UI “Sv. Kl. Ohridski”, s. 132–144.)

Маринов, Димитър. 1890. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско). В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. II*. с. 61–114. (Marinov, Dimitar. 1890. Politicheski dvizheniya i vastaniya v Zapadna Balgaria (Vidinsko,

Lomsko, Belogradchishko I Berkovsko). V: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. II*, s. 61–114.)

Митев, Пламен. 2011. Дискусионни и нерешени въпроси по въстанието от 1850 година. В: *Българско възраждане: идеи, личности, събития*. Т. 12. Велико Търново, Фабер, с. 216–228. (Mitev, Plamen. 2011. Diskusionni i neresheni vaprosi po vastanieto ot 1850 godina. V: *Balgarsko vazrazhdane: idei, lichnosti, sabitiya*. Т. 12. Фабер, Велико Търново s. 216–228.)

Нора, Пиер. 1997. Колективната памет. В: *Духът на „Анали“*. Антология. Прев. Л. Деянова. София, Критика и хуманизъм. (Nora, Pier. 1997. Kolektivnata pamet. V: *Duhat na „Anali“*. *Antologiya*. Prev. L. Deyanova. Sofia, Kritika i humanism.)

Панов, Киро. 2010. Материали по Белоградчишкото въстание. Белоградчик, 1937. В: *Венец*. Т. 1, N 1, с. 13–41. (Panov, Kiro. 2010. Materiali po Belogradchishkoto vastanie. Belogradchik, 1937. V: *Venets*. Т. 1, N 1, s. 13–41.)

Панов, Красимир. 1987. *Сияние над северозапад. Историческа повест*. София, Отечество. (Panov, Krasimir. 1987. *Siyanie nad severozapad. Istoricheska povest*. Sofia, Otechestvo.)

Раковски, Георги С. 1925. *Автобиография и мемоари с портрет на Раковски*. София, Държ. Печ., с. 129–142. (Rakovski, Georgi S. 1925. *Avtobiografia i memoari s portret na Rakovski*. Sofia, Darzh. Pech., s. 129–142.)

Тодорова, Зденка. 2019. *Посланията на оброчищата*. София, Мултипринт. (Todorova, Zdenka. 2019. *Poslaniyta na obrochishtata*. Sofia, Multi-print.)

Трайков, Веселин. 1974. *Георги Сава Раковски*. София, БАН. (Traykov, Veselin. 1974. *Georgi Sava Rakovski*. Sofia, BAN.)

Collective Biographies of Women. How Books Reshape Lives, Available at: https://cbw.iath.virginia.edu/women_display.php?id=9060 [seen 28.07.2025].